

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: АРХІТЕКТОНІКА ПРОТИСТОЯННЯ

Михайло ЛУЧКО

Copyright © 2014

*“...Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?”*
(Тарас Шевченко, “Сон” [5, с. 221])

Не відкриваючи таємниць, зазначимо таке: суспільство є економічним у тому розумінні, що основу життя його членів становить виробництво і споживання продукції та послуг. Цей процес здійснюється завдяки низці факторів, основним із яких є людина, її праця. Людина як фактор виробництва, беззаперечно, із позиції економіки, ототожнюється із робочою силою. І справді, з неї розпочинається економіка. Але людина не може бути відокремленою від певної системи державного устрою, тобто неспроможна вивільнитися від нього. Отож закономірно, що великою мірою її свідомість залежить від стану економіки, але не завжди підпорядковується їй.

Іммануїл Кант визначав “архітектоніку як мистецтво побудови системи. Оскільки саме систематична єдність є тим, що вперше перетворює звичайне знання на науку, тобто простий агрегат знань на систему, то архітектоніка є вченням про наукове в нашому пізнанні взагалі, і, отже, вона необхідно належить до методології” [1, с. 470]. У даній статті презентуємо результати проведеної нами наукової розвідки з окресленої у її назві проблематики. Мовиться насамперед про життєвий шлях Тараса Шевченка та про економічний розвиток тогочасної Російської імперії, а точніше – про їх протистояння. На перший погляд, незвичне, а може й дивне порівняння. Він же не економіст, – скажете ви. Мабуть, це помилка. Шевченко-мислитель – революціонер. Це всім відомо ще зі шкільної лави. “Так, – скажу вам. – Революціонер... Але й економіст”. Він завжди розмірковував про економіку, по-своєму зма-

льовував її. Писав поетичними рядками багато, витончено, чітко та змістовно. Розмальовував яскравими фарбами полотна. Звісно, мовою поета і пензлем художника. Ось чому його вірші та картини – це віддзеркалення тодішнього стану української бездержавності, життя простих людей (переважно селян), їх помислів, поневірянь, страждань. А це – економіка. Передусім *економіка часу* очима талановитого поета і митця. І головним героєм його творчості була поневолена, уярмлена кайданами кріпацтва і недолі людина та її відчайдушний протест проти важкої імперської дійсності.

Але спочатку коротко скажемо про Україну та її тогочасну економіку, у якій жив, страждав, боровся і працював національний пророк. Не відкриваю багато таємниць. Тодішній невтішний стан економіки України, її фактичний спад, загроза знищення власної інтелектуальної еліти достатньою мірою описані у працях багатьох українських вчених. Так, у першій половині XIX століття майже всі українські землі були у складі Російської імперії і вона тоді узаконено носила назву “Малоросія”. Східна Україна на той час охоплювала землі Лівобережної, Слобідської, Правобережної України та регіони Півдня. Окремі її частини мали свої назви, зокрема, за Лівобережною Україною утвердилась назва Гетьманщина, а південна (степова) Україна отримала назву Новоросія. За її межами залишалися тільки Галичина, Буковина і Закарпаття, які входили до складу Австрійської імперії, де проживали наші предки.

Економіка України у той час стала невід’ємною частиною Російської імперії. Занепад крі-

посницького ладу був неминучим, оскільки феодальну систему Росії охопили економічна та політична кризи. У першій половині XIX століття сільське господарство було домінуючою галуззю та основним засобом до існування близько 90% населення країни. Його розвиток відбувався здебільшого екстенсивним шляхом, головню через розширення наявних та освоєння нових площ земель (першочергово південних і степових районів). У феодальних володіннях продовжувала існувати жорстка експлуатація селян, відбувалося їх всезростаюче зубожіння. До того ж панщина доповнювалась великою кількістю натуральних і грошових податків, різними поборами, що насаджувалися українським селянам. Ситуацію ускладнювало те, що експлуатація народу, і найбільшою мірою такої верстви населення, як селяни, супроводжувалася загальним соціальним безправ'ям.

У цей історичний час зросло проникнення в українську економіку російських купців і промисловців, які займали панівні позиції, відтісняючи на другий план і затримуючи розвиток вітчизняної промисловості. У центральні губернії Росії з України почався масовий вивіз готової продукції, сировини, продовольства (щонайперше пшениці, цукру, поташі, худоби, зокрема коней, а також сирих шкур, м'яса, сала, тютюну, солі, риби, фруктів, вовни, прядива, різних товарів). Okремо зауважимо, що на харчових ринках торгували товарами, які привозилися з багатьох країн світу. Великими ярмарками в Малоросії були: Воздвиженський у Кролевіці, Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (із 1852 року – в Полтаві). У 1858 в Росії відбулося 4930 ярмарків, із них в Україні 40% – 1953. Крім того, саме через Україну йшов основний експорт у країни Європи та Скандинавії.

Російська монархія на всій привласненій території застосовувала імперські закони, що негативно впливали на соціальний, політичний та економічний розвиток, ними регламентуючи діяльність адміністративно-територіальної системи та органів виконавчої влади. Скажімо, безмежною владою наділялися генерал-губернатори, котрі повністю забезпечували рабське (кріпацьке) виконання законів, русифікацію населення, знищення національної складової суспільства, релігії. І все ж навіть у цей, переважно трагічний для українства, час відбувалося відродження визвольних традицій нашого

народу: почали зароджуватися вільні інтелектуальні кола серед інтелігенції (першочергово науковців, митців, письменників, промисловців). Духовному пробудженню, культурному та національному відродженню сприяло відкриття Харківського (1805) та Київського (1834) університетів. Очевидно, що історично вмотивованою була поява української тематики в літературі та прозі, в малярстві. Так, праці Миколи Гоголя мали величезне значення з огляду на збереження вільного духу козацтва. В подальшому національну ідею у творчості продовжили Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський.

Небагато українців, хто став героями нації, заплатили за це такою дорогою ціною, як Тарас Шевченко. Доля випробовувала його найжорстокішими стражданнями, постійними поневіряннями, голодом. Він прожив лише 47 років, причому 25 із них провів у кріпацтві, 10 – у тюрмах і на засланні, решта – постійне перебування під наглядом жандармів, злидні, відсутність власного житла.

Буття не завжди визначає людську свідомість, а стан матеріального при цьому має на неї не завжди визначальний вплив. Спочатку дивно, мабуть, виглядало, що весь процес розвитку монархії в Росії, її імперські засади державотворення уможливили появу та розквіт такої непересічної особистості, як Тарас Шевченко. Але, вочевидь, на те була воля Божа, потреба часу. Саме він зумів пробудити український соціум від дрімоти та повного духовного занепаду, став достойним ворогом царизму. Так, у цей само час були засуджені методи керівництва Росією польськими поетами Адамом Міцкевичем і Юліушем Словацьким. Але Польська республіка, на відміну від тогочасної Малоросії, завше мала державу, національну гідність та ментальність “гонорового” народу. В ній меншою мірою винищувалася інтелігенція та народні традиції. А головне – це нездоланне бажання поляків бути вільними людьми, що передавалось із покоління в покоління. “Jestem Polakiem” як національне гасло, як ідея вільної людини давали надію та віру в незалежну державу і збереження генофонду нації. В Україні з часів Київської Русі, на превеликий жаль, не було устрою з усіма атрибутами державності. Хоча й існувала гетьманська Козацька держава із середини XVII до середини XVIII століть. Однак це була певна автономія все ж у складі

Московської імперії. За царювання російського імператора Олексія в 1654 році фактично Україна була приєднана до Московської держави. Як наслідок, у 1764–65 роках Катерина II повністю її ліквідувала та знищила, розколола козацьку шляхту на дворян (верхівка козацтва) та простих козаків – фактично кріпаків. Водночас духовенство зазнало суцільної русифікації. Молоді паростки української інтелігенції, не встигнувши розвинути, відразу потрапляли в імперські обійми у вигляді русифікації шкіл, гімназій, семінарій та університетів. У 1817 році була ліквідована Києво-Могилянська Академія і на її базі відкрито духовну семінарію. Усі викладачі в ній були росіянами.

Суцільне привласнення усіх здобутків України, у тому числі і назви Русь (Росія), свідчило про імперські зазіхання та прагнення на все – територію, мову, людей, культуру, релігію, й наперед – на економіку. Не маючи державних утворень у власній країні в історичній тяглоті, в серцях українців усе ж не згасав вогонь волелюбності. І бажання нації до незалежності, до духовного відродження, її протест проти російської імперії – це основна квінтесенція творчого спадку Тараса Шевченка. За його часів українські землі як складова частина Російської імперії стали в усіх відношеннях її окраїною. Це, безперечно, не могло не знайти свого відображення у людському повсякденні, передусім в економіці, соціальній та культурній сферах. Головне завдання імперіаліста було очевидним – безжалісна експлуатація території та населення задля знищення національного обличчя українськості. Царизму потрібно було безлике бидло, раб без прояву волелюбної свідомості, без гідності і патріотизму.

Основну масу населення України того часу становили селяни-кріпаки. Їх безсердечне визискування, причому іноземцями чи русифікованими або полонізованими українцями, призводило до вимирання духу вільної людини, до формування гена раба та рабської психології – “лише б не бути голодним”. Скажімо, родичі Шевченка були кріпаками поміщика Павла Енгельгардта, русифікованого нащадка німецьких ліфляндських баронів. Причому землі в Україні дістались Енгельгардтам за те, що вони були родичами Григорія Потьомкіна. Виїхавши з України 1829 року ще підлітком – у валці свого поміщика П. Енгельгардта, призначеного на службу до Вільна, –

Тарас Шевченко зміг побувати на батьківщині тільки у 1843. У своєму вірші “*І виріс я на чужині*” йдеться про відвідання ним села Кирилівки у червні та вересні 43 року після чотирнадцятирічної відсутності. Він так доносить правду до усіх про тодішній стан українського села, простих людей:

*“Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур’яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панцину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.
І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганише на Україні
Дивитись, плакати – і мовчать!”* [5, с. 449].

Та й далі у віршах Тараса Шевченка опри- явнений детальний опис життя людини крізь формат тогочасної економічної дійсності уярмленої України. Відчуття національної руїни, колапсу, безнадійності, песимізму і водночас віри у світле майбутнє українства дуже тонко поет передав у вірші “Гоголю”:

*“Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.*

...

*Нехай, брате. А ми будем
Сміятись та плакати”* [5, с. 236–237].

Важкі муки, поневіряння і страждання українського люду у ярмі кріпацтва Російської імперії чорною стрічкою відображено Кобзарем у його творчості, зокрема, у віршах “Мені тринадцятий минало”, “Тяжко-важко в світі жити”, “Якби ви знали, паничі”, “Сон”, “Катерина” та ін. У них постає образ знедолених людей, бідних кріпаків, доведених до відчаю.

Але найбільш протестним є його альбом віршів “Три літа”. Саме ця збірка утвердила українського генія як антиімперського поета.

Ненависть Тараса Шевченка до імперського гноблення українського селянства посилюється у його подальшій творчості. Він симпатик козацтва, справжніх героїв України, таких козацьких ватажків, як Полуботок. Та гетьманів, які, мов юди, прислужували Російській імперії, він зневажає і засуджує. Вже пора перестати канонізувати своїх героїв, навіть таких великих і славних, як Богдан Хмельницький. Тим паче, коли зважити, що українці від їх не завжди зважених дій потерпали особливо. Звідси на папір виливаються рядки, сповнені різких висловлювань, одвертого осуду й заперечення (18.08.1859):

*“Якби-то ти, Богдане п’яний,
Тепер на Переяслав глянув!*

...

*Аміль тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колісці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Аміль” [5, с. 627].*

Розвиваючи свою антиімперську налаштованість, на протигагу Олександрю Пушкіну, який возвеличив Петра I та Катерину II, Тарас Григорович у комедії “Сон” писав:

*“Тепер же я знаю:
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину!
Кати! Кати! Людоїди!
Наїлись обоє,
Накраліся; а що взяли
На той світ з собою?” [5, с. 227].*

Для Тараса Шевченка Російська імперія – це сад, побудований на людських костях, це стогін людей, українського козацтва (Санкт-Петербург побудований на кістках козаків), це біль та крик українського народу:

*“То не хмара – біла пташка
Хмарою спустилась
Над царем тим мусянджовим
І заголосила:
“І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному на судищі
Ми Бога закрийєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України*

*Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!” [5, с. 229].*

Звичайно, антиімперською є не тільки поема “Сон”. Такою є вся творчість славного сина української землі. Це й не дивно. Якщо взяти його сучасників, котрі стояли біля зародження національних культур, то напрошується висновок про те, що вони були вихідцями із заможних сімей чи аристократами. Міцкевич та Словацький – шляхтичі, Пушкін, Лермонтов – дворяни. Один він – Великий Кобзар – зумів вирватись із кріпацтва. І це також було певним соціальним протестом на особистому рівні проти імперії, її гнобительських засад. Але, на відміну від інших, він не розчинився у російській імперській ідеології, тому що влада, котра вибудована на загальному приниженні людини, нації, для нього була неприйнятною і ненависною. Саме за його творчість, за приниження імперського духу Росії після розпуску Кирило-Мефодіївського товариства Тараса Шевченка покарали найтяжче. Його віддали у солдати на 10 років, заслали в далекий Казахстан. Сам цар Микола I заборонив йому творчо працювати. Імперія визнала його найбільш небезпечним поетом того часу як особу, творчість якої утверджує національну свідомість українців. Імперська Росія боялась здійснення пророчого завершення поеми “Сон”:

*“...Що осталося; мов скажений,
На менших гукає –
І ті в землю; він до дрібних
І ті пропадають!
Він до челяді – і челядь,
І челядь пропала;
До москалів – москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі.
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть собі,
Голову понуриє
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня, такий чудний...” [5, с. 231].*

А що сталося з цією імперією далі? Розпалася в 1917, розділилася у 1991. Як у пророчих словах Шевченка:

*“...Так сміються ж з України
Сторонній люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!”* [5, с. 287].

Сьогодні ми є свідками чергової спроби реанімації імперських амбіцій у новітніх масштабах. Але немає жодних сумнівів: розпадеться й та, що є, імперська держава! А в українців буде “своя правда, і сила, і воля”! А економіка? Вона – вічна, як життя, у тому числі й у працях вчених, у творчості прозаїків, поетів, малярів, у буденному житті. Віримо: сьогодні з людьми та для людей. А поруч і завше будуть знання людини. І зникне у небуття гірка правда Великого Кобзаря (05.11.1960):

*“І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!”* [5, с. 678].

У нас усе буде добре і з наукою, і з культурою, і з економікою, і з освітою, якщо в наших серцях буде національний дух і вчинкова спроможність до самопожертви задля України Тараса Григоровича Шевченка.

1. Кант І. Критика чистого розуму / Іммануїл Кант; Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

2. Остап'юк М.Я., Лучко М.Р., Даньків Й.Я. Історія бухгалтерського обліку: [навч. посіб.]. – 2-е видання, виправл. і доповн. – К.: Знання, 2009. – 278 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

3. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: [підручник] / за ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

4. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 2004. – 326 с.

5. Шевченко Т. Твори в трьох томах / Тарас Шевченко. – К.: Держ. вид-во худ. літ. Української РСР, 1963. – Том перший. Поетичні твори. – 732 с.

АНОТАЦІЯ

Лучко Михайло Романович.

Тарас Шевченко та економічний лад Російської імперії: архітектоніка протистояння.

У статті розглядаються питання неприйняття економічного ладу царської Росії світоглядною системою Тараса Шевченка. Досліджується тодішній стан економіки Російської імперії та його вплив на погляди і громадянську позицію гідного сина української нації. Запрезентована наукова розвідка архітектоніки протистояння життєвого шляху і творчого доробку Тараса Шевченка із економічним устроєм тогочасної Росії. Дослідження проведено на матеріалі відомих віршів, у яких відображено його антиімперські погляди та зневага до царизму, глибока віра у майбутнє державне відродження України.

Ключові слова: Тарас Шевченко, українство, селянство, царизм, Російська імперія, економіка, архітектоніка, протистояння, економічний розвиток, творчість, народні традиції, імперське гноблення.

АННОТАЦИЯ

Лучко Михаил Романович.

Тарас Шевченко и экономический строй Российской империи: архитектоника протистояния.

В статье рассматриваются вопросы неприятия экономического строя царской России мировоззренческой системой Тараса Шевченко. Исследуется тогдашнее состояние экономики Российской империи и его влияние на взгляды и гражданскую позицию достойного сына украинской нации. Предложена научная разработка архітектоніки протистояння жизненного пути и творческого наследия Тараса Шевченко с экономическим укладом тогдашней России. Исследование проведено на материале его известных стихотворений, в которых отображены его антиимперские взгляды и пренебрежение к царизму, глубокая вера в будущее государственное возрождение Украины.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, украинство, крестьянство, царизм, Российская империя, экономика, архитектоника, протистояние, экономическое развитие, творчество, народные традиции, имперское угнетение.

ANNOTATION

Luchko Mykhaylo.

Taras Shevchenko and Economical System of Russian Empire: Architectonic of Standoff.

The article focuses on issues of opposition in Taras Shevchenko's works to the economic system of imperial Russia. Also, the paper researches economic situation in Russian empire of the time and its impact on the views of the poet. The author presents scientific exploration in architectonics of opposition between the life and creative works of Taras Shevchenko and contemporary economic system in Russia. The research is based on the poet's famous poems, which reflect his anti-imperial views and contempt for the tsarism.

Key words: Taras Shevchenko, tsarism, Russian empire, economics, architectonics, opposition, economic development, creative work, traditions, imperial oppression.

Надійшла до редакції 25.02.2014.